

بررسی شبهات دکتر سها درباره تعدد زوجات در قرآن کریم

محدثه سعیدی^۱

چکیده

مبارزه با قرآن کریم به روش‌های مختلفی، از جمله شبهه‌افکنی علیه قوانین و احکام آن از صدر اسلام تاکنون مورد اهتمام دشمنان بوده است؛ بنابراین ازدواج یک مرد با چند زن از مسائل مهم و حساسیت برانگیز مربوط به زنان و خانواده است. قرآن کریم در آیه ۳ سوره نساء مجوز تعدد زوجات را در صورت توانایی بر مراعات عدالت میان آنان و در آیه ۱۲۹ این سوره ممکن نبودن رعایت عدالت میان زنان را بیان می‌کند. دکتر سها در کتاب نقد قرآن ضمن القای شبهاتی در مورد تعدد زوجات و خلاف حکمت خواندن آن ادعا می‌کند که آیه ۱۲۹، آیه ۳ را نسخ کرده و آورنده حکم از تداوم آن پشیمان شده است. این پژوهش درصدد دستیابی به تعریفی جامع و کامل از عدالت میان همسران بر مبنای اهمیت آن و اثربخشی آن در جلوگیری از بروز تعدد زوجات بر اساس آموزه‌های وحیانی می‌باشد. یافته‌ها حاکی از آن است که احکام قرآن کریم از جمله جواز تعدد زوجات، بر مبنای حکمت و نیاز واقعی انسان تدوین شده و دلایل ناقد قرآن نمی‌تواند خدشه‌ای بر آن وارد سازد؛ همچنین هیچ‌گونه رابطه ناسخ و منسوخ بین دو آیه پیش‌گفته وجود ندارد؛ بنابراین پژوهش حاضر با بررسی شبهات دکتر سها درباره تعدد زوجات در قرآن کریم به روش به شیوه مروری و با استناد به منابع کتابخانه‌ای تألیف شده است.

کلیدواژه‌ها: تعدد زوجات، دکتر سها، شبهه، زوجه.

^۱ سطح دو، حوزه علمیه سیدالشهداء (علیه‌السلام).

مقدمه

نقد قرآن کریم موضوعی است که پیشینه آن به زمان نزول قرآن کریم باز می‌گردد. کتاب‌های زیادی در طول تاریخ اسلام در نقد قرآن کریم و پاسخ به این نقدها تألیف شده است اما کتابی با عنوان نقد قرآن کریم نوشته سها که نام مستعار وی است که به ادعای مخالفان یکی از کامل‌ترین کتاب‌ها در زمینه نقد قرآن کریم است. تلاش این نویسنده در اثبات خطا و ضعف قرآن کریم است. نشر گسترده این کتاب موجب آسیب‌های اعتقادی می‌شود که این موضوع لزوم پاسخگویی هرچه زودتر به این کتاب را مسجل می‌کند. پژوهش حاضر به بخشی از شبهات این نویسنده می‌پردازد از آنجا که نویسنده به نقد آیات ۳ و ۱۲۹ سوره مبارکه نساء می‌پردازد و ضمن القای شبهاتی در مورد عدم رعایت حقوق زن در اسلام این ادعا را دارد که آیه ۱۲۹ این سوره آیه ۳ را نسخ کرده است اهمیت پژوهش از آن جهت است که ایجاد شک و تردید در ذهن معتقدان به قرآن کریم زمینه اجرایی شدن آن را سست می‌کند و اسلام را با چالش جدی مواجه می‌شود به خصوص اینکه اگر شبهه با احساسات مردم سروکار داشته باشد. مسأله زنان و خانواده برای همه حساسیت برانگیز است و اگر کسی بتواند به الهی و منطقی بودن احکام زنان و خانواده در قرآن کریم تردید وارد کند و به ویژه زنان جامعه را به قرآن کریم بدبین کند و اساس اسلام را با چالش مواجه خواهد کرد هدف دکتر سها با غیر معقول و خلاف حکمت نشان دادن حکم جواز تعدد زوجات و هم چنین تعارض دستورهای قرآن کریم در این عرصه نیز همین است این مسأله وقتی رسانه‌ای در فضای مجازی منتشر شود از دست متخصصان به دست جاهلان می‌افتد و می‌تواند صدمات فرهنگی و اعتقادی بسیاری را سبب شود از این رو بررسی شبهه و اثبات بی‌اساس بودن آن مهم است. با توجه به بررسی‌های انجام شده کتب و مقالات فراوانی در باب موضوع تعدد زوجات نگاشته شده است که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: «فلسفه حکم تعدد زوجات» نگارنده: مسعود امامی، ۱۳۹۲؛ این نوشتار با بیان فلسفه حکم تعدد زوجات در اسلام دفاعی عقلانی از این حکم در برابر پرسش‌ها و اعتراض‌های موجود در عصر حاضر خواهد کرد؛ و در مقاله‌ی «مستشرقان و تعدد زوجات پیامبر (ص)» نگارنده: کیوان احسانی، ۱۳۹۵؛ هدف از این تحقیق بررسی و نقد شبهه انگیزه و عامل شهوت در تعدد زوجات پیامبر (صلی‌الله علیه و آله و سلم) است که با استفاده از قرآن و روایات و نیز تکیه بر سخنان برخی از مستشرقان انجام شده است؛ و کتاب «تعدد زوجات در تاریخ و ادیان»، نوشته: عادل احمد عبدالموجود، مترجم: محمدعلی حسنی، ۱۳۹۲. منابع بیان شده بیشتر درباره بررسی تعدد زوجات در سایر ادیان آسمانی و پاسخ به شبهاتی در عصر حاضر و نقد شبهات مربوط به عامل شهوت در تعدد زوجات پیامبر (صلی‌الله علیه و آله و سلم) می‌باشد؛ اما

آنچه که مقاله نگاشته شده را از دیگر منابع متمایز می‌کند و نسبت به آن نوع آوری دارد توجه این مقاله به بررسی شبهات دکتر سها درباره تعدد زوجات در قرآن کریم می‌باشد که آیات و روایات بسیاری در باب این موضوع بیان نموده‌اند. از این جهت با توجه به این مقاله دو سؤال در ذهن متبادر می‌شود که شبهات دکتر سها درباره تعدد زوجات در قرآن کریم و پاسخ به این شبهات چیست؟ مفهوم و اهمیت عدالت میان همسران چیست؟ که در این مقاله به این دو سؤال پاسخ داده شده است؛ بنابراین این مقاله با روش توصیفی و شیوه کتابخانه‌ای نوشته شده است.

۱- مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به بحث‌های اصلی لازم است کلمات کلیدی و تأثیرگذار را که در این پژوهش مطرح است مورد بررسی لغوی و اصطلاحی قرار داده شود تا با روشن شدن مفاهیم آن‌ها، تبیین هرچه بیشتر بحث ممکن شود.

۱-۱- شبهه

شبهه در لغت به معنای مشابهت و پوشیدگی است. معانی دیگری چون اشتباه، احتمال اشکال و شک نیز دارد و همچنین چیزی که حق و باطل در آن معلوم نیست را شبهه می‌نامند.^۱ شبهه آن است که دو چیز در اثر مماثلت از همدیگر تشخیص داده نشوند «وما قتلوه و ما صلبوه و لکن شبه لهم»^۲؛ «حضرت عیسی (علیه‌السلام) را نکشتند و به دار نزدند کار بر آن‌ها مشتبه شد.» و در اصطلاح به معنای پرسش یا ابهامی که در برداشتها، تحلیل‌ها، تصمیمات و رفتارهای مرتبط با سعادت فرد یا جامعه منشأ خطا و اشتباه در شناخت حق از باطل گردد.^۳

۱-۲- زوجة

زوجه به معنی زن است جمع آن زوجات می‌باشد؛ و آن لغت ردیء است.^۴ زوجه و زوجات در قرآن کریم نیامده بلکه زوج و ازواج به کار رفته است.

۱-۳- نسخ

ماده نسخ و مشتقات آن، چهار بار در قرآن کریم به کار رفته و در همه این موارد این واژه به معنای لغوی آن است. این موارد عبارت‌اند از:

^۱ معین، فرهنگ فارسی، ص ۵۶۹.

^۲ بستانی، المنجد، ص ۸۱۰.

^۳ دهخدا، لغت نامه، ص ۴۱۹.

^۴ راغب، مفردات، ص ۳۸۴.

«مَا نَسَخَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»^۱؛ «هر آیه‌ای را نسخ کنیم یا آن را از یاد ببریم، بهتر از آن، یا همانند آن را می‌آوریم آیا ندانسته‌ای که خدا بر هر چیزی توانا است.»

نسخ در این آیه، در معنای لغوی آن یعنی نابود شدن امری و جایگزین کردن امری دیگر به کار رفته و شامل نسخ تشریعی یعنی جایگزین شدن حکمی از احکام الهی و نسخ تکوینی یعنی جایگزین شدن آیه‌ای از آیات تکوینی الهی مانند پیامبر (صلی‌الله علیه و آله و سلم) و امام به جای پیامبر و امامی دیگر می‌شود. چنان که از امام صادق (علیه‌السلام) در تفسیر این آیه می‌فرماید: «ما نَمِيتَ مِنْ إِمَامٍ أَوْ نَسَخْتَهُ، نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهُ مِنْ صُلْبِهِ مِثْلَهُ»^۲؛ «نمی‌میرانیم یا یادش را از یادها نمی‌بریم جز آنکه بهتر از او از نسلش که همانند اوست می‌آوریم.» گفتنی است که بداء نیز یکی از مصادیق نسخ تکوینی محسوب می‌شود.

«وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ»^۳؛ «هیچ رسول و پیامبری را پیش از تو نفرستادیم مگر این که چون آرزو می‌کرد یا چیزی تلاوت می‌کرد شیطان در آرزوی وی یا تلاوتش، القائات خود را وارد می‌ساخت، ولی خداوند وسوسه‌های شیطان را از میان می‌برد نسخ می‌کند و آن گاه آیات خویش را استوار می‌کند.»

در این آیه نیز مراد از نسخ همان معنای لغوی آن یعنی پاک کردن القائات و آرزوهای شیطانی و جایگزین کردن آیات الهی به جای آن است.

«وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْوَاحِ وَفِي نُسخَتِهَا هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ»^۴؛ «چون خشم موسی فرو نشست، الواح را برگرفت؛ و در نوشته رونویس آن، برای آن‌هایی که از پروردگارشان بیمناک‌اند، هدایت و رحمت بود.» نسخ کردن کتاب و نسخه‌برداری از آن، نیز از همان ریشه لغوی اخذ شده است؛ زیرا هنگامی که انسان از کتابی نسخه‌برداری می‌کند، مانند آن است که کتاب اصلی را کنار گذاشته و آن را تبدیل به نسخه جدید کرده است و در آیه‌ای دیگر به جای کلمه نسخ که در آیه ۱۰۶ بقره به کار رفته، کلمه تبدیل نهاده شده است:

^۱ بقره: ۱۰۶.

^۲ مجلسی، بحارالانوار، ج ۴، ص ۱۱۶.

^۳ حج: ۵۲.

^۴ اعراف: ۱۵۴.

«وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ»^۱؛ «هنگامی که آیه‌ای را به آیه‌ای دیگر تبدیل کنیم با این که خدا به آنچه نازل کرده دانایتر است می‌گویند: به خدا افترا بسته‌ای، ولی بیشتر آن‌ها نمی‌دانند.»

«هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ»^۲؛ «این کتاب ما است که با شما به حق سخن می‌گوید و اعمال شما را بازگو می‌کند ما آنچه را انجام می‌دادید نسخه‌برداری می‌کردیم.»

استنساخ در این آیه نیز از نسخ گرفته شده و به معنای نسخه‌برداری از اعمال انسان است. گویا کتاب اصلی که خود اعمال است، در قیامت، تبدیل به نسخه جدیدی می‌گردد که این نسخه، نامه اعمال نامیده می‌شود، واصل اعمال، کنار گذاشته می‌شود؛ بنابراین، نسخ در قرآن کریم، اعم از نسخ تکوینی و تشریعی و نیز اعم از تخصیص و تقیید احکام تشریعی است؛ بلکه شامل هرگونه تغییر در مفاد آیات الهی می‌گردد. در روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) نیز نسخ در همین مفهوم عام به کار رفته است و به همین دلیل، تفسیر قرآن و بیان احکامی شرعی بدون آشنایی با ناسخ و منسوخ، ممنوع اعلام شده است.^۳

۲- اهمیت عدالت میان همسران

در آیه ابتدایی سوره مبارکه نساء در آن دستور به احسان و پرهیزگاری داده شده است، نوعی تهدید در مورد شوهران استفاده می‌شود که آن‌ها باید مراقب باشند کمترین انحرافی از مسیر عدالت در مورد همسران خود پیدا نکنند، تمام حقوقشان را ادا کنند، بلکه نیکی نمایند.^۴ آیا مراعات عدالت حتی در مورد محبت و علاقه قلبی نیز باید رعایت گردد. اینکه امکان‌پذیر نیست؛ بنابراین در برابر همسران متعدد چه اقدامی کرد. آیه مورد بحث در پاسخ به این پرسش می‌گوید عدالت از نظر محبت در میان همسران امکان‌پذیر نیست. می‌فرماید: «وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ»^۵؛ «هرگز نمی‌توانید در محبت قلبی در میان زنان عدالت به خرج دهید، هر چند کوشش نمایید.» از جمله «وَلَوْ حَرَصْتُمْ» استفاده می‌شود که در میان مسلمانان، افرادی

^۱ نحل: ۱۰۱.

^۲ جاثیه: ۲۹.

^۳ محمدی ری‌شهری، شناخت نامه قرآن بر پایه قرآن و حدیث، ص ۳۰۳.

^۴ طوسی، تفسیر تبیان، ج ۳، ص ۳۵۰.

^۵ نساء: ۱۲۹.

غیرممکن است و پس از گذشت مدتی متوجه می‌شود که شرط مذکور قابل اجرا نیست و ناچار حذف آن شرط می‌باشد.^۱

بررسی و نقد

همان طور که گفته شد عدالت معانی مختلفی دارد و قرآن کریم نیز با وضع قیود خاص جواز گرفتن همسر دیگر تا چهار همسر را مشروط به رعایت عدالت بین آنان کرده است اما منظور از رعایت عدالت میان همسران در اسلام رعایت عدالت در مقدار نفقه واجب، رعایت عدالت در تقسیم شب‌ها، رعایت عدالت در هزینه‌های زندگی، حسن معاشرت، خوش‌رویی و... است.^۲

چنانچه مشخص است انجام این امور در توان انسان است و در صورت انتخاب همسر دیگر موظف به رعایت آن‌ها است اما عدالت دیگری نیز وجود دارد و آن عدالت در حریم قلب، تمایلات و عواطف انسانی است شکی نیست که این نوع عدالت خارج از قدرت انسان است و کسی نمی‌تواند تمایلات قلبی و محبت خود را که عوامل آن در بیرون وجود او است از هر نظر تحت کنترل درآورد به همین دلیل خداوند رعایت این نوع عدالت را در بین همسران واجب نشمرده و در آیه ۱۲۹ سوره مبارکه نساء می‌فرماید: «شما هر قدر کوشش کنید نمی‌توانید در میان همسران خود از نظر تمایلات قلبی عدالت و مساوات برقرار کنید هر چند بر آن حریص باشید.»

عبارت بعدی این آیه بیانگر همین مطلب است که بیان می‌کند اکنون که نمی‌توانید مساوات کامل را در محبت میان همسران خود رعایت کنید دست کم تمام تمایلات قلبی خود را متوجه یک نفر از آنان نسازید که دیگری را به صورت بلا تکلیف درآوردید. ابن ابی العوجا از هشام بن حکم پرسید: آیا خداوند حکیم نیست؟ هستم گفت: آری حکیم است. گفت: خداوند فرمود: شما با زنان دو یا سه یا چهار تا ازدواج کنید ولی اگر خوف آن دارید که نتوانید عدالت میان آنان رعایت کنید پس تنها به یک همسر قناعت کنید آیا عدالت میان زنان لازم نیست؟ هشام گفت آری لازم و فرض است ابن ابی العوجا پرسید: خداوند در جای دیگر فرمود: شما هرگز نمی‌توانید میان زنان عدالت برقرار سازید هر چند تلاش فراوان کنید. پس رعایت عدالت میان آنان ممکن نیست و آن گاه میان این دو آیه تناقض خواهد بود. آیا هیچ حکیمی چنین سخن می‌گوید؟ هشام از جواب بازماند به مدینه آمد و خدمت امام صادق (علیه السلام) رسید و پرسش ابن ابی العوجا را مطرح ساخت حضرت می‌فرماید: «به او بگو آیه نخست که فرمود اگر نمی‌توانید میان آنان به عدالت رفتار کنید به یک

^۱ سه‌ها، نقد قرآن، ص ۲۲۹.

^۲ بحرانی، الحقائق الناطره فی احکام العترة الطاهرة، ج ۲۴، ص ۶۰۹.

همسر قناعت ورزیده مراد رعایت عدالت در نفقه است ولی آیه دوم که فرمود: هرگز نمی‌توانید میان زنان به عدالت رفتار کنید. مراد از آن محبت قلبی است.^۱

چنان که از پاسخ امام روشن است که آنچه بر مرد لازم است و او توانایی آن را دارد رعایت عدالت میان همسران در امور زندگی و روابط زناشویی و نفقه است؛ اما رعایت عدالت در محبت قلبی، خارج از قدرت انسان است پس هرگاه محبت‌های درونی سبب ترجیح برخی از همسران بر برخی دیگر نشود و در وظایف همسری تأثیری نگذارد و مانعی ندارد آیات ۱۲۸ سوره مبارکه نساء و ۵۱ سوره مبارکه احزاب از مسائل و مشکلات چندهمسری سخن گفته‌اند اما نه در مقام رد چندهمسری بلکه در مقام ارائه راه‌حل برای مشکلات آن هستند بنابراین استناد نویسنده به این آیات در ضعیف شمردن حکم چندهمسری و آیه مجوز آن و در نتیجه ضعیف کردن وحیانی بودن قرآن کریم صحیح نیست پس آیه ۱۲۹ سوره مبارکه نساء به هیچ عنوان نسخ آیه ۳ نیست و گفته ناقد قرآن کریم در این مورد نیز اشتباهی بیش نیست.

^۱ کلینی، فروع کافی، ج ۵، ص ۳۶۲.

نتیجه‌گیری

هدف اساسی دکتر سها که معتقد است اعتقاد ما به خداوند متعال اعتقاد به یک موجود وهمی است که مخلوق ذهن ما انسان‌ها است ضعیف شدن اعتقادات الهیون است. پس شبهاتی مانند ناعادلانه بودن جواز چندهمسری، ریشه داشتن جواز چندهمسری در زورگویی مردان بر زنان، غیر حکیمانه بودن حکم و مخرب بودن حکم جواز برای نظام خانواده و روح و روان جامعه انسانی، غیر الهی بودن حکم به دلیل نسخ آن در خود قرآن و عدم امکان پشیمانی خداوند از حکم خود، به دلیل آگاهی از عواقب دستورهای غیر حکیمانه در جهت ضعیف شدن اعتقادات مردم است و سها خود به کلی خدا را قبول ندارد و علاوه بر آن سها حتی به جنبه علمی مسأله نیز توجه نکرده است که جایز بودن تعدد زوجات به دلیل مرگ و میر چند برابری مردان در حوادث، جنگ‌ها و... ضعیف بودن زنان در تحمل مشکلات کسب درآمد همیشگی بودن تمایلات جنسی مردان و وجود موانع متعدد در زنان است و همین نظام اجتماعی و آفرینشی سبب شده است این قانون در میان عقلا و حکیمان و بزرگان علوم اجتماعی پذیرفته شود حکم اسلام ضمن ملاحظه حکمت‌های یاد شده قوانین کنترلی دقیقی برای این حکم امضایی وضع نموده است پس این حکم کاملاً عقلانی و منطبق بر واقعیت‌ها و ضرورت‌های فردی و اجتماعی است.

منابع

*قرآن کریم

کتب فارسی

- ۱- آل کاشف الغطاء، محمدحسین، «این است آیین ما»، مترجم: ناصر مکارم شیرازی، تهران: راه روشن، چاپ اول، ۱۳۴۶.
- ۲- بستانی، فؤاد فرام، «ترجمه کامل المنجد الابدی»، تهران: اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۶ ش.
- ۳- جرجانی، علی بن محمد، «التعریفات»، تهران: ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۶۸ ش.
- ۴- حر عاملی، محمد بن حسن، «وسائل الشیعه»، تهران: کتابچی، چاپ دهم، ۱۳۸۶ ش.
- ۵- حویزی، عبد بن علی جمعه، «تفسیر نور الثقلین»، تهران: دارالتفسیر، چاپ دوم، ۱۳۸۳ ش.
- ۶- دهخدا، علی اکبر، «لغت نامه»، تهران: روزنه، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ش.
- ۷- راغب، حسین بن محمد، «مفردات»، جلد چهارم، مترجم: غلامرضا خسروی، تهران: مرتضوی، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.
- ۸- سها، «نقد قرآن»، تهران: بوستان قرآن، چاپ اول، ۱۴۰۲ ش.
- ۹- طوسی، محمد بن حسن، «تفسیر تبیان»، تهران: آل بیت، چاپ اول، ۱۳۸۹ ش.
- ۱۰- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، «تفسیر صافی» جلد دوم، تهران: صفا، چاپ اول، ۱۳۶۴ ش.
- ۱۱- کلینی، محمد بن یعقوب، «کافی»، تهران: دارالثقلین، چاپ دوم، ۱۳۸۴ ش.
- ۱۲-، «فروع کافی»، تهران: قدس، چاپ پنجم، ۱۳۹۴ ش.
- ۱۳- مجلسی، محمدباقر، «بحار الانوار»، تهران: اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۶ ش.
- ۱۴- محمدی ری شهری، محمد، «شناخت نامه قرآن بر پایه قرآن وحدیث»، قم: دارالحدیث، چاپ اول، ۱۳۹۲ ش.
- ۱۵- مشکینی، علی، «مواعظ العددیه»، تهران: انتشارات صحفی، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش.

- ۱۶- مطهری، مرتضی، «نظام زن در حقوق اسلام»، تهران: بنیاد علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۵۳ ش.
- ۱۷-.....، «مجموعه آثار»، جلد ششم، تهران: صدرا، چاپ دهم، ۱۳۸۶ ش.
- ۱۸- معین، محمد، «فرهنگ معین»، تهران: زرین، چاپ سوم، ۱۳۸۶ ش.
- ۱۹- مکارم، ناصر، «تفسیر نمونه»، تهران: دارالکتاب اسلامی، چاپ سی و دوم، ۱۳۷۴ ش.
- ۲۰- منتسکیو، شارل دو، «روح القوانين»، مترجم: علی اکبر مهتدی، تهران: امیر کبیر، چاپ اول، ۱۳۴۹ ش.
- ۲۱- وادیان دامغانی، رمضان، «سیمای عدالت در قرآن و حدیث»، تهران: لوح محفوظ، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.

کتب عربی

- ۱- بحرانی، یوسف، «الحدائق الناظره فی احکام العتره الطاهره»، بیروت: نشر الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۶ ق.
- ۲- نجفی، محمد حسن، «جواهر الکلام»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۰۶ ق.

فصلنامه

- ۱- عبدی پور، ابراهیم، «تعدد زوجات»، دوره ۵، شماره ۲۰، ۱۳۸۸ ش.